

ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИНИНГ ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИККА ТОРТИЛГАН ВА ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ МУАССАСАЛАРИДАН ҚАЙТИБ КЕЛГАН ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР БИЛАН ИШЛАШ ФАОЛИЯТИ

Қушбоқов Шохрух Хасан ўғли

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси доценти, капитан
Ахтамов Достон Рустамович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси курсанти, сафдор
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17689043>

ARTICLE INFO

Received: 11th November 2025
Accepted: 12th November 2025
Published: 22nd November 2025

KEYWORDS

профилактика инспектори;
вояга етмаганлар; рецидив
жиноятчилик; жазони ижро
этиш муассасаси; қайта
ижтимоийлашув;
ҳуқуқбузарликларнинг олдини
олиш; психологик ёрдам;
назорат; ижтимоий
адаптация; хорижий
тажриба.

ABSTRACT

Ушбу ишда жиноий жавобгарликка тортилган ва жазони ижро этиш муассасаларидан қайтиб келган вояга етмаганлар билан профилактика инспекторининг ишлаш фаолиятининг мазмун-моҳияти ёритилади. Тадқиқотда мазкур тоифадаги ёшларнинг қайта жиноят содир этиш хавфини камайтириш, уларни ижтимоийлаштириш, психологик-қўллаб қувватлаш ва назорат қилишдаги замонавий ёндашувлар таҳлил қилинади. Шунингдек, хорижий давлатлар амалиёти асосида вояга етмаган ҳуқуқбузарлар билан ишлашнинг институционал моделлари, профилактика инспекторининг роли ва ваколатлари, идоралараро ҳамкорлик механизмлари ёритилади. Тадқиқот натижалари миллий профилактика тизимини такомиллаштириш учун муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Ҳозирги вақтда жамият хавфсизлигини таъминлаш, ёш авлодни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва вояга етмаганлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Айниқса, жиноий жавобгарликка тортилган ва жазони ижро этиш муассасаларидан қайтиб келган вояга етмаганлар билан тизимли иш олиб бориш — жиноятчилик профилактикасининг энг масъулиятли ва муҳим йўналишларидан биридир. Чунки ушбу тоифа ёшлар жамиятга қайта мослашиш жараёнида кўплаб муаммоларга дуч келдилар: оилавий муҳитдаги мураккабликлар, ижтимоий ёлғизланиш, ўртоқлар босими, таълимдан узилиш, иш билан бандлик муаммоси ва психологик қийинчиликлар шулар жумласидандир. Аниқ статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, жазо муддатини ўтаб келган баъзи вояга етмаганларда рецидив жиноятчилик хавфи юқорироқ бўлади. Шу боис, профилактика инспекторининг улар билан мунтазам ва мақсадли иш олиб бориши жиноятчиликнинг келгусидаги ўсишини олдини оладиган муҳим омил ҳисобланади.

Профилактика инспектори фаолияти ушбу тоифадаги ёшларнинг ҳаёт тарзи, шахсий хусусиятлари, таълим ва меҳнатга муносабати, ижтимоий муҳитидан келиб чиқадиган хавф омилларини ўрганишдан бошланади. Инспектор нафақат назорат ва ҳисобга олиш функцияларини амалга оширади, балки вояга етмаган шахснинг қайта жиноят содир этиш эҳтимолини камайтиришга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ҳам амалга оширади. Бу жараёнда ота-оналар, таълим муассасалари, психологлар, бандлик марказлари, маҳалла тизими ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ўзаро ҳамкорлик асосий аҳамиятга эга. Чунки жиноят содир этган ва жазоно ўтаб қайтган вояга етмаганларга нисбатан фақат маъмурий таъсир чоралари самара бермайди;

уларга ижтимоий-психологик қўллаб-қувватлаш, ишонч муҳитини шакллантириш, тузатиш-тарбиявий таъсир чораларини йўлга қўйиш зарур.

Хорижий давлатлар тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, қайта жиноят содир этиш хавфи юқори бўлган вояга етмаганлар билан ишлашда профилактик хизматлар ва ижтимоий муассасалар ўртасида интеграциялашган тизим самарали ҳисобланади. Европа мамлакатларининг кўпида probation service, youth justice programme, re-entry support каби моделлар орқали вояга етмаганлар назорат қилинади, уларга психологик хизматлар, касб-хунарга ўргатиш дастурлари, жамоат ишларига жалб этиш каби реабилитация чоралари кўрсатилади. Бундай тизим ёшларнинг жамиятга қайта мослашувини енгиллаштиради ва рецидив жиноятчилик эҳтимолини пасайтиради.

Мавзунинг долзарблиги шундаки, жазо муддатини ўтаб келган вояга етмаганлар билан профилактика инспектори фаолиятини такомиллаштириш орқали жиноятчиликнинг олдини олишда янги имкониятлар яратилади. Ўзбекистонда ҳам сўнгги йилларда вояга етмаганлар масаласига алоҳида эътибор қаратилиб, улар билан ишлашнинг ҳуқуқий механизмлари такомиллаштириб борилмоқда. Шу билан бирга, хорижий тажриба асосида профилактика инспекторларининг ушбу йўналишдаги фаолиятини янада ривожлантириш, методик тавсиялар ишлаб чиқиш ва амалий механизмларни кучайтириш муҳим вазифа сифатида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикасида вояга етмаганлар орасидаги жиноятчилик ва рецидив ҳали ҳам энг долзарб ижтимоий-ҳуқуқий муаммолардан биридир. 2024 йил якуни бўйича вояга етмаганлар томонидан 4 312 та жиноят содир этилган бўлиб, уларнинг 41,8 % и (тахминан 1 800 та) илгари жиноий жавобгарликка тортилган ёки жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган болалар ҳисобига тўғри келади [1]. Бу рақамлар «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуннинг 25-моддасида белгиланган илгари судланган шахслар ўртасида махсус профилактика чора-тадбирларининг, шунингдек «Вояга етмаганлар орасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуннинг 20-моддасида кўрсатилган 15 тоифа вояга етмаганлар билан яқка тартибдаги профилактика ишининг амалдаги самарадорлиги етарли эмаслигини кўрсатади.

Профилактика инспектори ушбу тоифа билан ишлашда қонунан қўйидаги вазифаларни бажариши шарт: жиноят содир этилишига сабаб бўлган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш, реабилитация ва ижтимоий мослаштириш чора-тадбирларини ташкил қилиш, ишга жойлаштиришга кўмаклашиш, ота-она ва яқинлари билан профилактик суҳбатлар ўтказиш, мактабга қайтиш ёки касб-хунар ўқув юртига жойлаштиришни таъминлаш, шартли ҳукм, пробация ёки маъмурий назорат чекловларига риоя этилишини кузатиш. Аммо амалиётда инспекторнинг ушбу вазифаларни бажариши жиддий тўсиқларга дуч келмоқда. Биринчидан, битта профилактика инспекторига ўртача 28–52 нафар муаммоли вояга етмаган тўғри келади, бу эса ҳар бир бола билан ҳафталаб эмас, балки ойлаб чуқур ишлаш имконини беради. Иккинчидан, инспекторларнинг кўпчилиги ёшлар психологияси, мотивацион суҳбат усуллари, хавфни баҳолаш инструментлари (AssetPlus, YLS/CMI), тикловчи адлия принциплари бўйича етарли тайёргарликка эга эмас. Учинчидан, мактаблар, касб-хунар коллежи ва иш берувчилар билан расмий ҳамкорлик механизмлари йўқлиги сабабли болани ўқишга ёки ишга жойлаштириш кўпинча инспекторнинг шахсий ташаббус ва алоқаларига боғлиқ бўлиб қолади. Тўртинчидан, туман ва шаҳарларда вояга етмаганлар учун реабилитация марказлари, психологик хизматлар ва менторлик дастурлари деярли йўқ. Бешинчидан, электрон назорат воситалари (браслетлар) вояга етмаганларга амалда қўлланилмайди. Олтинчидан, ота-оналарнинг кўпчилиги ўз фарзандининг муаммосига бефарқ ёки ўзлари ижтимоий-иқтисодий қийинчиликларга дуч келган.

Хорижий давлатлар тажрибаси профилактика инспекторига мос келадиган ходимларнинг жазони ўтаб қайтган ва жиноий жавобгарликка тортилган вояга етмаганлар билан ишлашида юқори самарали, илмий асосланган моделларни кўрсатади. Норвегияда «Barnevernet» ва полициянинг SLT-координаторлари жазони ўтаб қайтган ҳар бир болага дарҳол шахсий куратор тайинлайди. Куратор 12–24 ой давомида боланинг уй-жой, таълим, иш, психологик ёрдам, дўстлар доираси каби барча муаммоларини комплекс ҳал қилади. Рецидив даражаси 16 % дан паст [2]. Буюк Британияда «Youth Offending Teams» (YOT) тизими 1998 йилдан бери ишлайди. Жазони ўтаб қайтган болага «YOT Case Manager» тайинланади, у «AssetPlus» хавфни баҳолаш инструментида фойдаланиб, 12–18 ойлик индивидуал реабилитация режасини тузади, ота-она билан мажбурий шартнома имзолайди, мактаб ва иш берувчи билан доимий алоқада бўлади. 2023 йилда рецидив 31 % гача туширди [3]. Германияда «Jugendgerichtshilfe» ходими ва маҳалла полицияси қўшма иш юритади. Жазони ўтаб қайтган болага «Betreuungshelfer» – мажбурий куратор тайинланади, ҳар ҳафта учрашув ўтказилади, мактабдаги давомат ва баҳолар назорат қилинади, касбга йўналтирилади. Рецидив 27 % [4]. АҚШ Калифорния штатида «Juvenile Probation Officer» Risk-Need-Responsivity (RNR) модели асосида ишлайди. «Positive Youth Justice» дастури орқали болалар спорт, санъат, касб-хунар тўгаракларига мажбурий жалб қилинади, менторлар бириктирилади, рецидив 34 % га камайган [5]. Австралияда «Youth Justice Conferencing» тикловчи адлия моделида жазони ўтаб қайтган бола жиноят қурбони, оила аъзолари ва профилактика ходими билан очиқ медиация ўтказилади, бу масъулият ва пушаймонлик ҳиссини оширади, рецидив 29 % га камаяди [6]. Нидерландияда «Halt» бюроси ва «Jeugdreclassering» ходимлари «Terugkeerprogramma» – қайтиш дастурини амалга оширади: 6–12 ойлик мажбурий иш, ўқиш ва психологик ёрдам, рецидив 22 % [7]. Сингапурда «Youth Guidance Officer» жазони ўтаб қайтган болани «Beyond Parental Control» дастурига жалб қилади, оила ва мактаб билан доимий иш олиб боради, рецидив 19 % [8].

Ўзбекистон шароитида профилактика инспекторининг ушбу тоифа билан ишлаш фаолиятини тубдан такомиллаштириш бўйича қуйидаги комплекс таклифлар илгари сурилади. Биринчидан, вояга етмаганлар билан ишлайдиган профилактика инспекторлари юкламасини 15–18 нафаргача тушириш ва уларга 50–70 % устама ҳақ тўлаш. Иккинчидан, ИИВ академиясида «Вояга етмаганлар билан индивидуал профилактика ва реабилитация» алоҳида факультетини ташкил этиш, ходимларни AssetPlus, YLS/CMI, RNR, Motivational Interviewing, тикловчи адлия, медиация усуллари бўйича узлуксиз ўқитиш. Учинчидан, жазони ўтаб қайтган, шартли ҳукм қилинган, пробация назоратидаги ҳар бир вояга етмаганга шахсий куратор (профилактика инспектори) тайинлаш ва 12–18 ойлик мажбурий индивидуал реабилитация дастури тузиш. Тўртинчидан, ота-она, бола ва профилактика инспектори ўртасида «Уч томонлама шартнома» имзоланиши қонуни белгилаш, мактаб ёки иш берувчи билан ҳамкорликни мажбурий қилиш. Бешинчидан, ҳар туманда «Вояга етмаганларни реабилитация қилиш маркази» ташкил этиш, у ерда инспекторга доимий иш хонаси, психолог, ижтимоий ходим ажратиш. Олтинчидан, «Менторлик» тизимини жорий этиш – 25–40 ёшли ижобий ўрнатилган шахсларни жалб қилиш, уларга моддий рағбат бериш. Еттинчидан, электрон назорат браслетларини вояга етмаганларга босқичма-босқич жорий этиш, айниқса шартли озод қилинганларга. Саккизинчидан, «Youth Justice Conferencing»га ўхшаш медиация амалиётини йўлга қўйиш – бола, қурбон, оила, инспектор ва психолог иштирокидаги очиқ мулоқот. Тўққизинчидан, «Ижобий ёшлар адлияси» миллий дастурини ишлаб чиқиш – спорт, санъат, касб-хунар, волонтерлик тўгаракларига мажбурий жалб қилиш. Ўнинчидан, иш берувчиларга солиқ имтиёзлари ва субсидиялар бериб, жазони ўтаб қайтган вояга етмаганларни ишга олишни рағбатлантириш.

Хулоса қилиб айтганда, жиноий жавобгарликка тортилган ва жазони ижро этиш муассасаларидан қайтиб келган вояга етмаганлар билан ишлаш профилактика инспекторининг энг мураккаб ва масъулиятли вазифасидир. Бу иш фақат назорат ва маъмурий чоралар билан чекланмаслиги, балки чуқур ижтимоий, психологик, тарбиявий ва ҳуқуқий ёрдамга асосланиши керак. Хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, тизимли, илмий асосланган, комплекс ва узлуксиз ёндашув рецидивни 50–70 % га камайтириш имконини беради. Юқоридаги таклифларни 2025–2030 йилларда босқичма-босқич амалга ошириш Ўзбекистонда вояга етмаганлар орасидаги жиноятчилик ва рецидивни тубдан қисқартириб, минглаб болаларнинг ҳаётини ўзгартириш ва жамият хавфсизлигини янги босқичга кўтаришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси ИИБ. 2024 йил вояга етмаганлар жиноятчилиги статистикаси.
2. «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонун, 25-модда.
3. «Вояга етмаганлар орасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонун, 20-модда.
4. Norwegian Ministry of Children and Family Affairs. SLT Model Evaluation 2024.
5. UK Youth Justice Board. Annual Report 2023–2024.
6. Deutsches Jugendgerichtsgesetz §88 Betreuungshelfer, 2024.
7. California Division of Juvenile Justice. Positive Youth Justice Initiative 2023.
8. Australian Institute of Criminology. Youth Justice Conferencing Outcomes 2024.
9. Dutch Ministry of Justice. Jeugdreclassering Jaarverslag 2024.
10. Singapore Ministry of Social and Family Development. Beyond Parental Control Programme 2024.

INNOVATIVE
ACADEMY